

OSMANLI DÖNEMİ ATASÖZLERİ VE DEYİMLERİNDEN DÎVÂN ŞİİRİNDE YER ALAN 20 ATASÖZÜ VE DEYİM*

Süreyya BEYZADEOĞLU**

Özet

Atasözleri ve deyimlerin tarihsel gelişmeleri hakkında bilgi verildikten sonra bunların divan şiirine yansımalarını sergileyen, Osmanlı döneminde derlenmiş eserler hakkında kısa açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca örnek olarak seçilen 20 atasözü ve deyim divan şiirine yansımış şekilleri açıklanmıştır.

Anahtar kelimeler: Atasözleri, Deyimler, Armağan, Ahmed Bâdî, Şinâsî.

Resume

20 proverbes et idioms de l'époque ottoman ayants lieu aux poèmes divan

Après avoir donné une information du développement historique des proverbes et idioms, une courte explication est faite sur les ouvrages préparés aux suget des reflexions (reflechissements) de ces proverbes et ces idioms aux poèmes de divan.

Mots clés: Proverbes, idioms, Armağan, Ahmed Bâdî, Şinâsî.

* Bu yazı 8-12 Kasım 1999 tarihleri arasında düzenlenen I.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü VII. Milletlerarası Türkoloji Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr. Süreyya Beyzadeoğlu, Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

Dilimizin, millî kültürümüzün temel taşları sayılan atasözleri ve deyimler, halkın dilinde yaşadığı gibi ilk yazılı edebiyat ürünümüz olan Orhun Yazıtları'ndan itibaren edebî metinleri de süslemiş, gelişerek, zenginleşerek günümüze kadar ulaşmıştır. Eğitici, öğretici, yol gösterici özellikleriyle her zaman muhtaç olduğumuz bu nasihat dolu öz söyleyişler halk tarafından o kadar çok benimsenmiştir ki onların duygularına tercümân olan, gerek halk ve gerekse divân şairlerinin şiirlerine, mısralar, beyitler hâlinde yansımıştır. Biz bu yazımızda Osmanlı döneminde yaşayan ve bir kısmı bugün kullanılmayan yüzlerce atasözü ve deyimden sadece 20'sinin(1 Atasözü, 19 Deyim) Divan Şiiri'ndeki örnekleri üzerinde duracağız.

Tarafımızdan incelenen 1839-1908 yılları arasında yaşamış Edirneli Ahmed Bâdi'nin "Armağan"¹ adlı mensur, manzum atasözleri ve deyimler kitabının girişinde Osmanlı Dönemi'nde yazılmış ya da derlenmiş atasözleri ve deyimleri içeren eserler hakkında geniş bilgi verilmiştir. Örneklere geçmeden önce içeriklerin bilinmesi açısından bu eserleri kısaca tanıtmayı uygun gördük.

Pend-nâme-i Gûvâhî²: XV. YY.şâirlerinden Gûvâhî'nin Attâr'ın Pend-nâmesini örnek alarak yazdığı bu eserde atasözleri ve deyimleri içeren kendisine ait 450 beyit bulunmaktadır. Eser Mehmet Hengirmen tarafından nesredilmiştir.

Manzum ve Musavver Durûb-ı Emsâl³: XVI. YY' a ait müellifi bilinmeyen bu eserde 267 atasözü ve deyimle bu atasözü ve deyimleri içeren müellife ait 289 beyit bulunmaktadır. 29 minyatürün yer aldığı bu eser, Günay Kut tarafından incelenerek yayınlanmıştır.

Manzûme-i Durûb-ı Emsâl⁴: XVII. yüzyıl şairlerinden Edirneli Hıfzî, eserinin mukaddimesinde, halk diliyle söylenen atasözlerini sanatsız, basit söyleyişler olarak gördüğünü, zurefâ meclislerinde rağbet bulması için, süslenmesi ve manzum olarak söylenmesi gerektiğini ileri sürerek ilgili atasözü ve deymi vermeden ve mahlas belirtmeden değişik divan

şairlerine ait 616 atasözü ve deyim içeren süslü mısraları biraraya toplamıştır. Bu mısraların muhtemelen bir kısmı da kendisine ait olmalıdır. Şu örnekte görüldüğü gibi "Üzüm üzüme baka baka kararır" atasözünü "İneb hem-cinsini gördükçe kararır" şeklinde ifade ederek halkın malı olan, sâde söyleyişli atasözleri ve deyimleri, biraz da zorlanmak suretiyle mısralar hâlinde söylemeye çalışmıştır. Nef'î'den alınan "Ehl-i dil birbirini bilmemek insâf değil" örneğinde görüldüğü gibi meşhur bazı mısralar dikkati çekmekle beraber daha çok sade söyleyişli atasözü ve deyimleri bir zorlama sonucu mısralaştırma yolunu seçtiğinden atasözleri ve deyimlerin özelliğini ortadan kaldırdırması böylece de fazla rağbet görmemiştir.

Darb-ı Meseller ve Uygun Beyitler⁵: XIX. YY a ait bir mecmuanın 50-100. sayfaları arasında, müstensihî belli olmayan 490 atasözü ve deyim ve her biri için değişik divân şâirlerinden seçilmiş aynı içerikte yine 490 beyit bulunmaktadır.

Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye⁶: Şinâsî'nin tesbit ettiği 2500 atasözü ve deyim ve bunların bir kısmını karşılayan değişik divân şâirlerinden aldığı beyitleri içeren bu esere, şâirin ölümünden sonra Ebuzziyâ Tefvik tarafından ilâveler yapılarak atasözü ve deyimler, biri mükerrer 4004'e, örnek beyitler de 1003'e yükseltmiştir. Ayrıca eserde Arapça, Farsça ve Fransızca atasözü ve deyimler bulunmaktadır. Eser, Trakya Üniversitesi projesi olarak tarafımızdan incelenmektedir.

Durûb-ı Emsâl⁷: Ali Emîrî'nin yarım bırakılmış müsvedde 3 defter hâlindeki adsız olan bu eseri içeriği itibarıyla bu adla tanınmıştır. Eserde 2300 atasözü ve deyimle bunları içeren eden 2110 beyit bulunmaktadır.

Armağan⁸: Kronolojik sırayla bu sahada derlenen son Osmanlı eseri ise Edirneli Ahmed Bâdi'nin 5675 atasözü ve deyimle bu atasözü ve deyimleri içeren 5106 beytin yer aldığı zengin içerikli Armağan adlı eseridir.

Mensur, manzum atasözleri ve deyimleri içeren bu eserlerin dışında günümüzde sadece mensur atasözleri ve deyimleri içeren bir çok eser

1 Ahmed Bâdi, Armağan. "Manzum ve Mensur Atasözleri ve Deyimler" Haz. Süreyya Beyzadeoğlu. Yayınlanmamış Trakya Üniversitesi Projesi.

2 Hengirmen, Mehmet (1990): "Gûvâhî", Öğütler ve Atasözleri, Pend-nâme. Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları.

3 Kut, Günay (1986) : "Atasözleri ve Deyimlere Ait Manzum ve Minyatürlü Yazma Bir Eser", Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık-1, İstanbul :s. 73-112

4 Hıfzî(1262):, Manzûme-i Durûb-ı Emsâl, İstanbul

5 Mecmua, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. 3510.

6 Şinâsî-Ebuzziya.(1302): Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye. İstanbul. Ebuzziya Matb.

7 Ali Emîrî, Durûb-ı Emsâl (Mensur, manzum atasözü ve deyimleri içeren üç defter), Millet Kütüphanesi, Edebiyat yazmaları 282, 283, 284.

8 Beyzadeoğlu, Süreyya. Armağan. Basıma hazır Trakya Üniversite Projesi.

derlenmiştir. Bu çalışmaların bir listesi Ömer Asım Aksoy'un "Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü"⁹ adlı iki cildlik büyük eserinin kaynakça bölümünde verilmiştir. Ayrıca manzum atasözleri ve deyimlerle ilgili tarafımızdan da üç makale yayınlanmıştır.¹⁰ Günümüzde ise manzum atasözleri ve deyimleri içeren sadece iki derleme eser bulunmaktadır. Bunlar:

1. Edebiyatımızda Atasözleri¹¹: Dehri Dilçin'in bu eserinin bir bölümünde çoğunluğu Dîvân Edebiyatı şâirlerine ait atasözü ve deyim içeren 833 beyit bulunmaktadır. Bu beyitleri karşılayan ilgili atasözleri ve deyimler belirtilmemişse de bir başlangıç olması bakımından önemlidir.

2. XIII. Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözü ve Deyimler¹²: E. Kemal Eyüboğlu'nun bu iki ciltlik derlemesinde 20.000'i aşkın atasözü ve deyim ve bu atasözü ve deyimleri içeren 10.000'i aşkın başlangıçtan günümüze kadar yazılmış şiir örnekleri bulunmaktadır.

Ayrıca bugüne kadar incelemesi yapılan dîvânlarda belli sayıda atasözü ve deyim içeren beyitler tesbit edilmiştir. Bu tür dîvân çalışmaları çoğaldıkça manzum atasözü ve deyimlerin içeriği de artacaktır. Bu bilgilerin ışığında şimdi Armağan esas olmak üzere tanıtmaya çalıştığımız bu eserlerden tespit ettiğimiz 1 atasözü ve 19 deyim Dîvân şiirine nasıl yansadığını görelim:

1. **Ağzı sulanmak**: Heveslenmek, hayran kalmak anlamları taşır. Şâiri belli olmayan bir beyitte, bûlbûlün tatlı tatlı ötüşüne çiçeklerin ağzı sulanır.

Bûlbûlün şevkine ağzı sulanır ezhârın

Gonca mestûrelik eylerse de istiğnâdır

Lâ-edrî

Sakız adasının manzarasına ve sakız rakısının tadına doyamayan Sünbülzâde Vehbî

bir gazelinin matla beytinde¹³ bu güzellikler karşısında ağzının sulandığını "sakız" kelimesini tevriyeli kullanarak şöyle ifade eder.¹⁴

Âh kim ağzım sulandı seyr ederken sâkızı

Bûse va`diyle şeker çiğnerdi bir tersâ kızı

S. Vehbî

Sevgilinin dudaklarının etrafında yeni çıkmaya başlayan ayva tüylerini tasvire kalkışa Nâbî'nin kaleminin ağzı sulanır.

Gird-i lebde hat-ı nev-hîzini tahrîr etsem

Hâmenin lezzet-i tahrîrden ağzı sulanır

Nâbî

Necâtî'ye göre elden ele dolaşan ve herkesin birer yudum tattığı kadeh, sevgilinin kırmızı dudağını öpmeye kalkışınca mecliste sürâhinin ağzı sulanır.

Devr eyleyip öperken la`l-i lebini sâgar

Mecliste surâhinin ağzını sulandırdı

Necâtî

Hasan Ziyâ'î, sevgilinin dudağını öylesine güzel tasvir eder ki zevk ehlinin uzaktan ağzı sulanır.

Vasf-ı lebin Ziyâ'î ne şîrîn edâ eder

Zevk ehlinin dehânın ıraktan sulandırır

Hasan Ziyâ'î

2. **Âteş ile pamuğun oyunu olmaz**: Bu atasözünde, küçük bir alevin pamuğu hemen tutuşturacağı düşünülerek ateşle pamuğun yanyana gelmesi tehlikeli bir oyun olarak nitelendirilir ve daha çok aşıkla maşuk arasındaki sıcak ilişkinin tehlikesine işaret edilir.

Yedikuleli Azîzî, sevgilisini bağrına basmak isterken ateş ile pamuğun oyunu olamayacağı cevabını alır.

Dedim gel sîneme dedi o dil-dâr

Od ile penbenin ne oyunu var

Yedikuleli Azîzî

9 Aksoy, Ömer Asım(1995):*Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-1-2*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi

10 Beyzadeoğlu, Süreyya. "Tüy, Tüyünce, Tüy Düzmek", *Yedi İklim*, Ocak 1994, s.53-55, "Dîvân Şiirinde Bir Deyim, Taş Yatur" *Türk Edebiyatı*, Mart 1996, s.54-57., "Atasözlerinin, Deyimlerin Dîvân Şiirimize Yansması ve Bilinmeyen Bir Osmanlı Yâdigârı "Armağan" *Türk Edebiyatı*, Ağustos 1999,s.30-33.

11 Dilçin, Dehri(1945): *Edebiyatımızda Atasözleri*. İstanbul: Kışcılık ve Matbaacılık T.A.Ş.

12 Eyüboğlu, E. Kemal.(1973): *Onüçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar şiirde ve Halk Dilinde Atasözü ve Deyimler I,II*, İstanbul: Doğan Kardeş Matb.

13 Beyzadeoğlu, Süreyya (1985): *Sünbülzâde Vehbî, Hayatı Edebi Şahsiyeti, Dîvanının Tenkitli Metni ve İncelenmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi. S.498, G.263.

14 Onay ,A. Talat(1992): *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: s.41 Arak maddesi Rakı: Mastika, yani Sakızlı, düziko yani anasonlu saf rakı olmak üzere iki türdür. İkisi de Türkiye Rumlarının icadıdır.

Yahyâ Beğ, sevgilisinden ayrı kalmanın ızdırabını ateş ile pamuğun bir arada bulunmasının tehlikeli bir oyun olacağını söyleyerek gidermeye çalışır.

N'ola andan ırak isem her bâr

Od ile penbenin ne oyunu var

Yahyâ Beğ

Vâsîf sevgilisine, gönlünün kor gibi yandığını kendisine yaklaştırmamasını zira ateşin pamukla oyunu olamayacağını söyler.

Elhazer sûz-ı derûnumdan amân yaklaşma

Âteşin penbe ile olmaz oyunu zirâ

Vâsîf

Hayâlî Beğ ise pamukla ateşin oyunu olmayacağını bildiğini, fakat yine de semender misâli, gülün ateş içinde bülbülü sakladığını söyler.

Penbe ile âteşin gerçi ki yoktur oyunu

Od içinde bülbülü saklar semender-var gül

Hayâlî Beğ

3. Ayağı yere basmamak: Sevincinden ayağı yerden kesilip adeta uçarcasına sevinmek anlamındadır.

Necâtî Beğ'e göre sevgilinin zülfünde idam edilen âşığın sevincinden ayağı yere basmaz. Canını, başını, döne döne, zevkle sevgilisine verir.

Ayağı yer mi basar zülfüne ber-dâr olanın

Zevk ü şevk ile verir cân u seri döne döne

Necâtî Beğ

Râgıb Paşa muhtesibin (belediye zabıtası) meyhâneyi basıp aksaklıkları gidermesi sonucu şarab düşkünü rindlerin sevinçlerinden uçarak adeta ayaklarının yere basmadığını söyler.

Basalı mey-kedeyi muhtesib ıslâh etmiş

Ayağı yer mi basar rind-i şarâb-âşâmın

Râgıb Paşa

İrfân Paşa, pâdişâhın süvâri sınıfına yaptığı iltifattan çok sevinen süvarilerin ayaklarının yere basmadığını söyler.

Ayağı basmaz oldu yerlere sınıf-ı süvârînin

Bu yüzdendir edince şâh-ı âlem kadrini a'lâ

İrfân Paşa

4. Ayağını çeker bulunmamak: İçki içmekte ve kadeh kaldırmakta usta olan bir kişinin bu konuda kendisiyle yarışacak, onu aşacak bir

başkasının bulunmadığını söylemesi; eline kimsenin su dökemeyeceğini ileri sürmesidir.

Vecdî, belâ meclisinde aşk ehline baş olup gam şarabını öylesine kana kana içmektedir ki bu konuda onunla kadeh yarıştıracak bir başkası daha düşündürülemez.

Bezm-i belâda Vecdî içmede gam şarâbın

Baş oldu ehl-i 'aşka ayağını çeker yok

Vecdî

Hayâlî Beğ, sohbet ehlinin bir kadeh bâde ile aklını başından alan sâkinin, ayağını çeker bir kadehdaşın daha bulunamayacağını söyler.

Bir kadeh bâdeyle 'aklın aldı sohbet ehlinin

Sâkî-i gül-çehrenin bulunmaz ayağın çeker

Hayâlî Beğ

5. Ayak seyrine çıkmak: Hem gezip dolaşmak hem de tevriyeli olarak kadeh dolaştırmak, içki içmek anlamlarını taşır. Bu deyimle ilgili Mehmet Çavuşoğlu'nun iki araştırma yazısı bulunmaktadır.¹⁵ Biz örneklerimizi Çavuşoğlu'nun tesbit ettiği üç beytin dışında bulduğumuz başka beyitlerden vereceğiz.

Tîgî, zevk erbâbıyla zevk ü safâ sürmekte sevgiliyle de Vefâ semtinde ayak seyrine çıkmaktadır.

Hem-reh-i erbâb-ı zevk olduk safâyâ uğradık

Yâr ile ettik ayak seyrin Vefâ'ya uğradık

Tîgî

Budinli Hısâlî, servi boylu sevgililerin salına salına gezişine gıpta ile bakarken sevgilisinin elini tutarak ayak seyrine çıkmayı hayâl eder.

Hısâlî el ele olup sehî-kadler salındılar

Ayak seyrin ederdik biz de olsa dest-i yâr elde

Budinli Hısâlî

Sâbit, sevgilisinin ayağını yaralandığını bahane ederek ayak seyrine çıkmadığını böylece bir defa daha âşığının ayağına balta vurulduğunu söyler.

Zahm urup pâyına çıkmadı ayak seyrine yâr

'Âşıkın ayağına balta uruldu tekrâr

Sâbit

¹⁵ Çavuşoğlu, Mehmet(1981):*Dîvânlar Arasında*, Umrân Yayınları. Ankara :s35-41

6. Sakız çiğnemek: Daha çok vuslat sözü verip de sözlerinde durmayan özellikle de Sakız adasındaki Hristiyan dilberlerinin örneklendiği, dönüp dolaşıp aynı şeyleri tekrarlama, sözünden cayma, karşılığında kullanılır.

Nedim, pîr-i mugâna sitemle şevke gelen oğlunun vadettiği öpücüğü vermediği gibi kızının da aynı sakızı çiğnediğini söyler.

Germ olup oğlun bize bir bûse ikrâr eylemiş

Dün kızın da çiğnedi ey pîr-i mey ol sakızı

Nedim

Lutfullah Âkif, Sakız'da sakız gülüne benzeyen ve sakız çiğneyen bir kızın bûse va'diyle kendisini nasıl aldattığını şöyle dile getirir.

Vâde-i bûse edip geçti dehânında sakız

Bir sakız çiğnedi Sakızdaki sakız gülü kız

Lutfullah Âkif

7. Çanına ot tıkamak: Hristiyanların çanlarını susturup çalmaz hale getirmek ve hasmından intikam almak karşılığında kullanılır.

Kubûrîzâde Hevâyî, şiirdeki kabiliyetinin cihânı tuttuğunu, bu başarısıyla giderek düşmanlarının çanlarına ot tıkayacağını söyler.

Sühanın cihânı tuttu bu revîşle sen Hevâyî

Çanını 'adûların hep dolu has giyâh edersin

Kubûrîzâde Hevâyî

İzzet Monla, Hurşid Ahmed Paşa'ya yazdığı bir mersiyede Paşa'nın kahramanlığını överken, binlerce kiliseyi yıkıp çanlarına ot tıktığını, kılıcını da düşmanların boynuna haç şeklinde saptığına işaret eder.

Niçe bin deyri yıkıp çanlarına ot tıktı

Seyfini etti çelipâ 'unuk-ı a'dâya

İzzet Monla

8. Dağ üstü bağ olmak: Dağlık taşlık yerlerin güllük gülistanlık hale getirilmesidir. Bir sıkıntıdan, ızdıraptan mutluluğa, sevince ulaşıldığı zaman söylenir. Ayrıca, Tahir Olgun'a göre göğüste açılmış yaranın kanlı hâliyle çiçek açmış bağ ve bahçe manzarası göstermesidir¹⁶ A. Talat Onay'a göre ise kollara dağ vurmak sûretiyle açılan yaraya sarılan sargıya bağ denildiği için

yara üzerindeki sargı yerine "dağ üstü bağ" kullanılır¹⁷.

Necâtî Beğ, sevgilisinin kendisine merhametle yaklaşıp sinesindeki yarayı sarmasıyla bütün dertlerini unutacağını, bu yaklaşımın kendisi için dağ üstü bağ olacağını söyler.

Sînemin dağın görüp rahm eylese sarılsa yâr

Bunca derdim var iken dağ üstü bana bağ olur

Necâtî Beğ

Pertev Paşa, sevgilisinin çiçekli şallar bağlamasını ve onu bu kıyafetiyle seyr edenlerin de dağ üstü bağ oldu demelerini ister.

Bağlasın pehlû-yı nâz üzre çiçekli şâlmı

Seyreden varsın desin bu hâlete dağ üstü bağ

Pertev Paşa

Fâzıl bir beytinde, Ahmet Talat Onay'ın yukarıda zikrettiğimiz yorumuna uygun olarak sevgilisi uğruna ızdırab çekmeye razı olduğuna işaretle dostlarını sağ olsunlar ben yine yaralarımın üstüne bağ bağlarım der.

Bize dağ üstü yine bağ olsun

Tek benim dostlarım sağ olsun

Fâzıl

9. Hük-m-i Karakûşî(davranmak): Bazı kişilerin sadece kendi anlayışlarına göre verdikleri hukuk dışı kararlar için kullanılır. Kaynaklarda Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin okuma yazma bilmeyen Abdullah adında Karakuş lakaplı bir kölesini kadılık makamına getirdiği, onun da kararlarını kafasına göre verdiği kayıttır.¹⁸

Ahmet Bâdî, Kazasker Arapzâdeyi hicvettiği bir manzumesinde, fetvalarının kanuna, nizama uymadığını, bu haliyle seccadeyi cehenneme serdiğini, batıl kararlarla zavalıların canını yaktığından cehennem ateşinde kestane kebabı olacağını söyler.

Edip hük-m-i Karakûşî kazaskerlikte fetvâda

Anınçün tâ cehennem mesnedinde yaptı seccâde

Eğerçi yaktı cânın bi-kesânın hük-m-i bâtilla

Kebâb kestâne oldu nâr-ı dūzahda 'Arab-zâde

Ahmet Bâdî

¹⁷ Onay (1992:113)

¹⁸ Onay (1994:211); Pala İskender (2000): *İki Dirhem Bir Çekirdek*, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul, s.113.

¹⁶ Olgun, Tahir (1995): *Edebî Mektuplar*. Yay. Haz. Cemal Kurnaz. Akçağ Yayınları Ankara: s.30

10. Kanına aş yermek: Hâmileler aş ermeleri sırasında büyük bir iştahla gönülleri neyi çekiyorsa onu yemek isterler. Kanına susamak, intikam almak anlamlarında kullanılır.

Bâkî, sevgilisinin, dudaklarıyla kanına aş yediğini, iki canlılara (hamile) benzeyen ağzı, dudaklarına imrenirse imdadına kimsenin yetişemeyeceğini düşünür.

Ol lebler ile aş yerir belki kanıma

İmrenmesin dehânı meded iki cânlıdır

Bâkî

Necâtî Beğ, dünyanın binlerce olaya hamile olduğunu, kim gaflete düşerse onun kanına aş yereceğine işaret eder.

Bin hâdis ile hâmilede rûzigâr-ı dehr

Zinhâr gâfil olma ki kanına aş yerir

Necâtî Beğ

11. Kömür çiğner deli sanmak: Düşünce yeteneği olmayan delilerin, kömürtü bile çiğneyebilecekleri varsayılarak muhatabını hiçbir şeyden anlamaz sananlara karşı söylenir.

Firûzî, kahveyi çırağa kavurtan esnâfa, bizi anlamaz bilmez kömür çiğner deli mi zannediyorsun kendin kavur, çirak yakar der.

Sen kavur kahveyi oğlan yakar ey kahve-fürûş

Bizi dîvâne mi sandın ki kömür çiğnemeyiz

Firûzî

Hasan Ziyâ'î, ikide bir cehennem ateşinin şiddetinden bahseden zahide sitemle "sen beni kömür çiğner deli mi zannediyorsun? Cehennemin bütünüyle ateş olduğunu bilirim" der.

Zâhidâ sen de kömür çiğner deli sanma beni

Bilirin küllî cehennem ahgeridir ahgerî

Hasan Ziyâ'î

12. Ocağına su koymak: Ocağını söndürmek, evini barkını yıkmak anlamında kullanılır.

Mesîhî bir beytinde, gazellerindeki akıcı üslupla bütün şâirlerin ocağına su koyduğunu söyler.

Beyti ocağına su koyan cümle şâ'irin

Cânâ Mesîhî'nin gazel-i âb-dârıdır

Mesîhî

Bir başka beytinde de gözyaşlarına seslenerek, sînesinde yanan aşk ateşini başkalarına duyurup ocağına su koymaması için yalvarır.

Fâş eyleyüben sînedeki âteş-i 'aşkı

Ey eşk Mesîhî'nin ocağına su koyma

Mesîhî

13. Boynuna tuz torbası takmak: Tuzun ağırlığı düşünülerek evlilik gibi büyük sorumlulukları yüklenmek anlamında kullanılır. Bu öyle bir sorumluluk ki Fatih Sultan Mehmed'i bile acılara gark eder. Bir beytinde, evliliğe karar verince çok acılar çektiğini, boynuna tuz torbası takılıp elaleme rezil rûsva olduğunu söyler.

Tezevvüc kasdın ettim ey dirîgâ telh-kâm oldum

Takıldı boynuma tuz torbası rûsvâ-yı 'âm oldum

Avnî

Kubûrîzâde Hevâyî evlenip tuz torbasını boynuna takmağa çoktan razıdır fakat bulunduğu yerlerde gönlünce hanım bulamamaktan şikayetçidir.

Evlenip çoktan takardım boynuma tuz torbasın

Neyleyim gönlümce bu yerlerde hatun kalmamış

Kubûrîzâde Hevâyî

14. Sakalı bitmek: Sakalı biten dilberin güzelliğini kaybettiği için makbul sayılmaması mefhumundan hareketle revaçtan düşmek, işe yaramamak, sonu iyi olmamak anlamlarında kullanılır.

Nihâlî Ca'fer Çelebi, sözünü kimseden esirgemeyen bir tabiata sahiptir. Devrin önde gelen kişilerini hicivleriyle rahatsız edip şimşekleri üzerine çekince uzun yıllar görev yaptığı Galata kadılığından azledilir. Yazdığı bir kıtada fazilet sahibi fakat fakir olan ilim adamlarına değer verilmediğinden şikayetle, faziletin, marifetin sakalı bittiğini bundan böyle, sanat sahibi olmak gerektiğini söyler¹⁹.

Kime kimden şikâyet eyleyeyin

Sergüzeştım hikâyet eyleyeyeyin

Ehl-i 'ilmin fâkirine şimdi

Kimse demez riâyet eyleyeyin

Sakalı bittı fazl u ma'rifetin

Kendimi ehl-i san'at eyleyeyin

Bana bir tevliyet inâyet edin

Vakfa sa'y ü kifâyet eyleyeyin

Nihâlî Ca'fer Çelebi

19 Aşık Çelebi, *Meşâirü's-Şuaârâ*, Millet Kütüphanesi Tarih.TY. 772, s.387.

Şâiri bilinmeyen bir rübâiye göre de dilberin ayva tüyleri çıkınca yüzündeki güzellik kaybolmuş, neşesi, güzelliği sona ermiştir. Onu bu haliyle gören herkes güzellik oyununun sakalı bitti der.

Hatt geldi melâhatin zamânı gitti

Encâmına lu'b-ı hüsn ü behçet yetti

Herkes der o şûhu hatt-ber-âver görüp

Bâzîçe-i hüsnün sakalı bitti

Lâ-edrî

15. Özr-i leng etmek: Topallık numarası yapmak, bir davet veya iş karşısında mazeret beyan etmek, bahane uydurmak anlamlarında kullanılır.

Bâkî bir beytinde, sevgilinin Tatar gamzesi, Timur'u cenge çağırsa topallığını büyük mazeret olarak gösterip meydandan kaçırdı der.

Hezârân 'özü-i leng eyler kaçır meydâna gelmezdi

Eğer Tâtâr gamzen da'vet etse cenge Tîmûr'ı

Bâkî

Fevrî bir kasidesinde, bana at katır mı ikrâm edildi ki topallık numarasıyla işten kaçıp ihmal edeyim der.

Bana teklîfîn at kâtır mı durur

Ki kalam 'özü-i leng edip ihmâl

Fevrî

16. Sikkeyi mermere kazmak: Sikke, damga anlamında düşünülürse, damgasını, imzasını çok dayanıklı ve sağlam olan mermere nakş etmek, işini çok sağlam tutmak, temeli sağlam atmak anlamlarını karşılar.

Fevrî, nasihat dolu bir kıtasında, öğrendiğini kolay ezberlemesi için, çocuğu hocaya küçük yaşta göndermek gerektiğini, çocuk yaşta öğrenilen bilgilerin mermere kazılmış sikkeye benzediğini söyler.

Tıfl iken ver mu'allime veledin

Bildiği tâ ki kala ezberde

İlm zîrâ sağır iken olıcak

Sikkedir kim kazıldı mermerde

Fevrî

Sâmî, âhının taş yürekli sevgilisini etkileyerek, sadakat imzasını mermere kazdırmayı başardığı için kendi kendine yüzlerce âferin verir.

Âhım tamâm o seng-dile eyledi eser

Sad âferin ki sikkesini kazdı mermere

Sâmî

17. Solağına davul çalmak: Maharetli olan güçlü olan, çok kullanılan sağ eldir. Sol el az kullanıldığından sol elle çalınan davul bile pek makbul sayılmamıştır. Deyim olarak yanlış iş yapanlar için kullanılır.

Levnî, yol yordam bilmeyen cahilin, durup dinlenmeden solağına davul çaldığını söyler.

Usulü ma'nâyı bilmeyen echel

Solağına davul çalar demişler

Levnî

18. Başını hırkaya çekmek: Tarikat ehli kişilerin, zâhidlerin her türlü günahtan kendilerini korumak için hırkalarını başlarına çektikleri bilinmektedir. Bu inançtan hareketle deyim olarak, gerçekler karşısında devekuşu gibi başını kuma sokan kişiler için kullanılır. Mehmet Çavuşoğlu²⁰ ve Ali Emre Özyıldırım²¹ makalelerinde bu deyimle temas etmişlerdir. Biz bu makalelerde yer almayan başka beyitleri örnek göstereceğiz.

Sâbit, goncanın hırkayı başına çekerek, zahid görünümüne girdiğini ve dünya malı sayılan kırmızı altınları güle teslim ettiğini söyler.

Kisesiyle zer-i sürhu güle teslim etmiş

Başını hırkaya çekmiş mütezâhid gonca

Sâbit

Nâbî, derviş olup başını hırkaya çektiğini feleğin bundan böyle, devlet hümasının gölgesini başına çalmasını söyler.

Ben ki ceyb-i hırkaya çektim başım şimden girtî

Başına çalsın felek zıll-ı hüma-yı devleti

Nâbî

19. Kösteği kırmak: İpi kırmak, görevden kaçmak, tüymek anlamlarında kullanılır. Şâiri bilinmeyen bir beyitte, dokumacı çırağıyla sohbeti ilerleten aşığın kötü niyeti anlaşılınca, çırağın kösteği ustaca kırdığı dile getirilmektedir.

Bir civân-ı mûy-tâb ile ederken kıl ü kâl

²⁰ Çavuşoğlu(1981:1)

²¹ Ali Emre Özyıldırım (1996):"Kaba Etme Deyimi Hakkında" *Türk Dili*, Mayıs s. 1219-1221

Duydu pâ-bend olduğum san`atla kırdı kösteği

Lâ-edri

20. Külâhını göğe atmak: Sevindirici bir haber karşısında kişinin serpiş ya da kalpağını göğe fırlatması çok eskilere dayalı bir gelenektir. Mutluluk ifade etmek için kullanılır

Tâcizâde Ca'fer Çelebi "nergis" redifli kasidesinin bir beytinde, nergisin, kendisini nergis redifiyle övdüğünü işitse, sevincinden külâhını göğe atacağını söyler.

İşidip kendini medhinde redif ettiğimi

Külâhını sevinip göklere atar nergis

Tâcizâde Ca'fer Çelebi

Mesihî ise bir beytinde gökyüzünde görünen ay değil, sevincimden göğe fırlattığım külâhımdır der.

Ey Mesihî meh değildir âsumânda görünen

Şâdlıktan göğe attığım külâhımdır benim

Mesihî

Girişte özet bilgiler verdiğimiz Armağan, Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye ve XIII. Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözü ve Deyimler adlı derleme eserlerden tespit ettiğimiz 19 deyim ve 1 atasözünün anlamlarını vererek yine aynı eserlerden ve taradığımız değişik divanlardan tespit ettiğimiz bu atasözü ve deyimleri içeren 50 beyti yorumlamaya çalıştık. Sonuç olarak diyebiliriz ki asırlardır halkın dilinde yaşayan atasözleri ve deyimler divan şiirinde de aynı canlılıkla yaşamışlardır.

KAYNAKÇA

Ahmed Bâdi (1999) *Armağan. "Divan Şiirinde Atasözleri ve Deyimler"* Haz. Süreyya Beyzadeoğlu, Yayınlanmamış Trakya Üniversitesi Projesi.

Aksoy, Ö. A.(1995) *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-1-2*, İstanbul: İnkılap Kitabevi

Ali Emîrî, *Durûb-ı Emsâl (Mensur, manzum atasözü ve deyimleri içeren üç defter)*, İstanbul: Millet Kütüphanesi, Edebiyat yazmaları

Âşık Çelebi, *Meşâirü's-Şuaârâ*, Millet Kütüphanesi Tarih.TY. 772, s.387.

Beyzadeoğlu, S. (1985): *Sünbülzade Vehbî, Hayatı Edebi Şahsiyeti, Divanının Tenkitli Metni ve İncelenmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

(1994) "Tüy, Tüyünce, Tüy Düzmek", *Yedi İklim*, Ocak:53-55.

(1996) "Dîvân Şiirinde Bir Deyim, Taş Yatur" *Türk Edebiyatı*, Mart:54-57.

(1999) "Atasözlerinin, Deyimlerin Dîvân Şiirimize Yansıması ve Bilinmeyen Bir Osmanlı Yâdigârı 'Armağan' " *Türk Edebiyatı*, Ağustos:30-33.

Çavuşoğlu, M. (1981) *Dîvânlar Arasında*, Ankara: Umran Yayınları.

Dilçin, D. (1945) *Edebiyatımızda Atasözleri*. İstanbul: Klişecilik ve Matbaacılık T.A.Ş.

Eyüboğlu, E. K. (1973,1975) *Onüçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar şiirde ve Halk Dilinde Atasözü ve Deyimler I,II*, İstanbul:Doğan Kardeş Matbaacılık

Hengirmen, M. (1990) "Güvâhî", *Öğütler ve Atasözleri, Pend-nâme*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Hıfzî (1262) *Manzûme-i Durûb-ı Emsâl*, İstanbul.

Kut, G. (1986) "Atasözleri ve Deyimlere Ait Manzum ve Minyatürlü Yazma Bir Eser" *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık-1*:73-112

Mecmua, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. 3510.

Olgun, T. (1995) *Edebî Mektuplar*. Yay. Haz. Cemal Kurnaz. Ankara: Akçağ Yayınları

Onay, A. T.(1992) *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Özyıldırım, A.E. (1996) "Kaba Etmek Deyimi Hakkında" *Türk Dili*, Mayıs:1219-1221

Pala İ. (2000): *İki Dirhem Bir Çekirdek*, Babıalı Kültür Yayınları, İstanbul: Şinâsî, Ebuzziya.(1302) *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*. İstanbul: Ebuzziya Matb.